

Тіна Полек

*к.і.н., Науково-дослідний інститут українознавства,
Центр прикладної антропології,
E-mail: tina.momot@gmail.com*

**СВІДКИ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ПРОЕКТУ:
МІСТА І ЛЮДИ ДОНБАСУ**

**(рецензія на: Праця, виснаження та успіх:
промислові мономіста Донбасу. Львів: ФОП Шумилович, 2018)**

Донбас з його шахтарським обличчям та багатою індустріальною спадщиною після початку збройного конфлікту на Сході України очікувано став однією з гарячих тем для суспільної дискусії. Думки експертів, аматорів та відвертих невігласів щодо цього регіону ледь не щодня можна почути в усіх українських медіа, соцмережах, «кухонних» дискусіях та, звісно, в академічному середовищі, яке сумлінно згадує старі напрацювання з цієї теми та активно реалізовує нові. Стійкий суспільний запит провокує багатоголосся думок різного рівня академічної доброчесності. І хай часто можна почути закиди в кон'юктурності подібних досліджень, усе ж важливо брати до уваги те, що вони в принципі з'явилися, і поверхнево або глибоко, якісно або не дуже займаються одним і тим самим – осмисленням індустріальної історії регіону та його соціальної реальності. Зрештою, як усі ми розуміємо постфактум, саме цього фахового й публічної рефлексії свого часу забракло для своєчасного формування належної державної політики на цій території.

Відповідно сьогодні, не без впливу почуття провини, провокованої патріотичними стимулами, спостерігається інтерес читача до доступної, проте якісної літератури, придатної як для внутрішнього академічного споживання, так і для сприйняття більш широким колом не-фахівців. І якраз тут в українській історіографії виявляється помітна прогалина. Колеги з історичного цеху звикли писати для колег з історичного цеху й часто не бажають адаптуватись до потреб не-істориків. До того ж система фінансування науки не дозволяє видавати свої напрацювання в привабливому вигляді, що вимагає більших коштів для друку, а також дальшої промоції.

Книга «**Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу**», як на мене, є надзвичайно вдалим прикладом заповнення згаданої науково-популярної прогаліни. До того ж видання Центру міської історії Центрально-Східної Європи є тим випадком, коли хочеться порушити звичні академічні канони й розпочати рецензію на книгу не зі змісту, а із зовнішнього вигляду. Стильний сучасний дизайн, якісний друк на крейдованому папері та численні ілюстрації високої якості роблять її дійсно привабливою для читання й абсолютно не схожою на звичні історичні публікації, що не надто переймаються категоріями естетики. Виразний акцент на візуальності – справжня родзинка «**Промислових мономіст Донбасу**», адже масивний фотоматеріал не просто супроводжує текст та спрощує його сприйняття, він є джерельною базою, використаною для інтерпретації в текстах, та може стати основою для дальших осмислень споживачем цього продукту. Насправді український читач не часто має таку можливість – самостійно аналізувати візуальні джерела до наукових текстів. А тут можна роздивитися фото в гарній якості, отримати розлогий коментар до нього, побачити оригінальний архівний підпис і заглибитись в історичний контекст, який за ним криється.

Доречним узагальненням візуального наповнення книги є стаття **Ірини Склокіної «Фотообрази Донбасу: створення, соціальне життя, архівування»**, не випадково, як я розумію, розміщена наприкінці. У ній авторка вправно розставляє акценти, необхідні для розуміння фотографії в індустріальну епоху, яка «не лише “фіксує” теперішнє – вона також виявляє зв’язок із минулим та творить обіцяне майбутнє, що стало особливо виразно в утопічних проектах соціальної інженерії в XIX–XX ст., які широко залучали фотознімки для пропаганди певних бачень прийдешнього»¹. У такий спосіб фотографія постає одночасно результатом та інструментом модернізаційних перетворень. Авторка детально простежує, як і чому фотографування стало заміною живописних зображень регіону, як воно перегукується з живописними канонами, розповідає про те, що фотографували на Донбасі і як етнографічні фото мали сприяти екзотизації цієї території. Не менш важливою складовою дослідження є міркування з приводу того, що не потрапляло до об’єктива фотографів, котрі фіксували життя мешканців мономіст, і з яких причин. У різний час це були нещасні випадки на виробництвах, зображення хворих та покалічених, сюжети, що дискредитують моральний образ робітника тощо. Не останнє значення має також те, як зображені люди на фотографіях. Так, у радянський час актуалізувався портрет людини праці, що породило численні знімки «нових людей» – робітників зі знаряддями праці в руках та «поглядом у майбутнє». Зрештою, такі зображення окреслили візуальний канон, що використовувався для конструювання радянської ідентичності по всій території СРСР.

Можливо, у мені говорить професійна заангажованість, але жанрово я б назвала «**Промислові мономіста Донбасу**» антропологічним нарисом з історичної урбаністики, адже це зовсім не та книга, яка описує історичну реальність, це книга, яка ставить читача на місце тих, хто цю реальність

¹ Склокіна, І. (2018). Фотообрази Донбасу: створення, соціальне життя, архівування. У *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*. Львів: ФОП Шумилевич, С.186.

конструював і для кого вона була щоденною рутиною та життєвим сценарієм – тобто мешканців цього регіону в різні історичні періоди. Не випадково так багато уваги приділено повсякденному життю робітників – опису їхніх помешкань, гендерних ролей, стосунків один з одним і з владою, умов праці та дозвіллевих практик.

Однак попри таку антропоцентричну перспективу кожна зі статей у книзі в той чи інший спосіб осмислює одну з основних особливостей мономіст Донбасу – вони будувалися не для людей, а з виробничою метою, а в очах своїх патронів (незалежно від того, підприємець це чи партія) мешканці таких міст були передусім виробничими інструментами. Відповідно забезпечення умов для життя цих інструментів мало суворо прагматичний характер – слід було враховувати весь спектр ідеологічних та соціально-економічних умов, які шляхом мінімальних витрат могли забезпечити присутність оптимальної кількості робочої сили для максимально ефективного обслуговування підприємства. Такий підхід є однією з принципових характеристик індустріальної епохи.

Найретьельніше цей аспект висвітлюється в статті **Михайла Ільченка «Міський розвиток та містобудівні експерименти»**, де, зокрема, йдеться про те, що з кінця XIX ст. міське планування стало інструментом соціальної інженерії, адже шляхом реформування міста мали творитися нові моделі поведінки його жителів. Для виконання цієї амбітної мети місто повинне було стати керованим і контрольованим, тобто спланованим, функціональним, упорядкованим та стандартизованим. Зрозуміло, що задуми згори рано чи пізно мусили зіткнутися з реальними практиками містян, які «обживали» простір по-своєму, добудовуючи, перебудовуючи та трансформуючи міста згідно з власними нагальними повсякденними потребами.

Тетяна Портнова в статті «**Ландшафти Донбасу**» розглядає мономіста в ширшому, панорамному контексті взаємного впливу простору та спільнот, які його населяють. Індустріальна революція породила промислові ландшафти і разом з ними породила абсолютно нові життєві сценарії, що їх неможливо було уявити в допромислової епохи. Це були простори, підпорядковані виробничим потребам, – з цілодобовою роботою, вимірюванням часу заводськими гудками та освоєнням раніше недоступного вертикального простору як над землею (заводські димарі), так і під землею (шахти та кар'єри). Сучасники ставилися до таких ландшафтів амбівалентно: з одного боку, вони лякали брудом та жахливими умовами праці, а з іншого – втілювали технічних прогрес, могутність людини та майбутнє. Останнє трактування широко експлуатувалось радянською владою, за задумом якої Донбас мав «стати “краєм-ударником”, новим простором, у якому житиме нова соціалістична людина»². Зрештою це повертає нас до роздумів про мономіста як інструмент соціальної інженерії, у межах якої було здійснено низку символічних актів, як то героїзація праці шахтаря, ритуали вшанування успішних робітників, культ ударництва, каральні практики тощо.

² Портнова, Т. (2018). Ландшафти Донбасу. У *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*. Львів : ФОП Шумилович, С. 52.

Як такі експерименти позначились на повсякденному житті людей? На ці питання відповідають **Володимир Куліков** та **Ірина Склокіна** в статті «**Люди мономіст: парадокси єдності та поділів**». Автори аргументовано доводять твердження про те, що мономіста аж ніяк не були «плавильним котлом», де зливалися культури. Більшою мірою вони характеризувалися фрагментованістю, ієрархічністю, просторовою сегрегацією, в основі якої, на думку дослідників, лежали відмінності між професійними та національними групами. Наприклад, якість житла мешканців мономіст і його розташування, за задумом планувальників, залежала від рівня кваліфікації людини: управлінці та інженери жили в найкращих умовах, кваліфіковані робітники – у стерпних, тоді як некваліфіковані – у бараках та халупах. Водночас Донбас був територією з численними соціальними ліфтами, які уможлилювали рух вгору для тих, хто виявляв достатньо бажання скористатися з можливостей освіти та саморозвитку й підвищити свою кваліфікацію і соціальний статус.

Індустріальні спільноти мономіст – це утворення з чіткою ієрархією, де інженери та управлінці фактично творили міські еліти, компетенція яких виходила за межі підприємства і стосувалася забезпечення добробуту всього міста. До того ж у радянський час вихідці з Донбасу, які отримували керівні посади в профільних міністерствах або союзних партійних органах, широко застосовували неформальні практики лобювання інтересів свого регіону. Відголоски уявлень про нормативність такої діяльності можна відчутти і сьогодні. Наприклад, під час президентських кампаній 2004 і 2010 років яскраво простежувалось спекулювання на вірі в те, що виходець з Донбасу передусім перейматиметься проблемами цієї частини України.

Водночас слід враховувати, що тривалий час (до середини ХХ ст.) мономіста були динамічними мігрантськими спільнотами, де люди з різним культурним бекграундом мусили шукати шляхи до порозуміння. Саме тому «процеси фрагментації та єднання населення могли відбуватись одночасно на різних соціальних рівнях із домінуванням тієї чи іншої тенденції залежно від обставин»³.

Робітниче повсякдення, звісно, не зводиться винятково до роботи, воно сповнене також дозвілєвими практиками та сюжетами особистого життя. Саме на цих питаннях зосередились **Олена Стяжкіна** та **Ірина Склокіна** в статті «**Життя після роботи**». Мушу визнати, що ця розвідка настільки жваво описує, як робітники проводили свій вільний час, що від неї просто неможливо відірватись, адже перед очима постає напрочуд детальний і чесний опис життів людей. Так, ці люди жили в складних умовах з необхідністю ведення присадибних городів, спекулюванням на ринках, абсолютною невлаштованістю побутових потреб, як то купання чи прання, експлуатацією жіночої праці, пиятикою тощо. Так, мешканці мономіст стали частиною індустріального проекту з усіма наслідками його соціальних та економічних експериментів. Однак при цьому їхнє життя не складалося тільки з роботи: вони плакали і сміялися, закохувалися і ходили на романтичні побачення, бавили дітей і вирушали на сімейні прогулянки, ходили в кіно, у театр і на концерти, займалися

³ Куліков, В., Склокіна, І. (2018). Люди мономіст: парадокси єдності і поділів. У *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*, С. 126.

творчістю, читали книги, дивились телевізор, зустрічалися з друзями і колегами на природі, грали у футбол і вболівали за улюблені команди. Тобто робили все те, що робили люди в не-мономістах, беручи участь у споживанні, творенні й відтворенні культурних і соціальних практик свого історичного періоду.

Прочитавши книгу, я зрозуміла, що її перша та передостання статті складають для мене цілісну історію, котра розповідає про те, як Донбас став індустріальним, та що цей статус означає для регіону. Так, у статті «Ціна успіху» **Ксенія Кузіна, Володимир Куліков та Ірина Склокіна** розмірковують над тим, яким чином вимірювати успіх мономіста. У ході своїх міркувань вони торкаються дражливих, болючих та відверто неприємних питань. Наприклад, того, як позначилась на мешканцях Донбасу пропаганда індустріального успіху, що реалізовувалась у стимулюванні робітничої гордості, формуванні уявлень про велику місію регіону, про те, що видобувна та важка промисловість є основою економіки країни.

Окремо автори акцентують увагу на екологічних наслідках індустріального проекту, що відобразилися на житті та здоров'ї всіх мешканців цієї території: «Усі жителі, від директорів заводів до робітників-чорноробів, дихали забрудненим промисловими викидами повітрям та пили однаково забруднену воду. До певної міри промислові міста робили всіх справді рівними»⁴.

Попри романтичний ореол, створений довкола індустріального виробництва, на практиці виявлялося, що очікування людей щодо зростання свого рівня життя і зарплат були значно більшими, ніж реальні можливості. До того ж нещасні випадки та професійні захворювання також відіграли свою роль у сприйнятті цінності індустріальних професій. Усе це разом породжувало хвилі незадоволень, що врешті призвели до масових шахтарських страйків.

У статті «**Царство вугілля й заліза. Роль індустріалізації в процесі суспільних змін на Донбасі**» **Марта Студенна-Скруква**, окресливши особливості народження великої промисловості на Донбасі та її місце в радянській системі економіки та соціалістичних цінностей, переходить до аналізу кризи відносин держави та шахтарів і детально розглядає страйковий рух на Донбасі. Препаруючи наслідки розпаду Радянського Союзу для цього регіону, особливості становлення тут капіталізму та шляхи приватизації державних підприємств, авторка пояснює, яким чином на Донбасі сформувалися не лише толерування, а й глибока довіра до олігархічних структур.

Такими були основні питання, які порушує книга «Промислові мономіста Донбасу». Однак мушу сказати, що як читач, перегорнувши останню сторінку, я відчула певне збентеження, адже мені здалось, що цій переконливій, яскравій і пронизливій історії бракує важливого останнього акорду. Звісно, я маю на увазі те, що в книзі відсутні висновки. Насправді, цей прикрий факт відверто дисонує з інтригуючим, динамічним та привабливим вступом. Дуже хотілося б, щоб редактори зробили настільки ж ефектний фінал, який би узагальнив тексти всіх авторів та підвів під ними жир-

⁴ Кузіна, К., Куліков, В., Склокіна, І. (2018). Ціна успіху. У *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*, С. 171.

ну ризику. Якщо бути відвертою до кінця, мені також забракло висновків наприкінці деяких статей, адже вони роблять запам'ятовування прочитаного значно продуктивнішим.

Наприкінці важливо торкнутися ще одного принципового питання: про що ця книга не розкаже? Під час прочитання книги гостро відчувалося, що автори намагаються оминати політичні теми. У тексті є лише нечисленні згадки про становлення місцевих олігархів, витоки патерналізму, відсутність у населення колективної солідарності та відчуття особистої відповідальності за свої міста та свої умови життя. Але, як на мене, цього замало. Без глибокого розуміння сучасних політичних настроїв у цьому регіоні неможливо збагнути його роль в актуальних політичних і навіть геополітичних стратегіях. У контексті нинішніх подій насамперед важливо окреслити уявлення місцевих мешканців про справедливість, адже ця категорія є визначальною в сприйнятті людьми політичних кроків.

Крім того, у книзі немає війни. Насправді я добре розумію, чому автори вирішили змовчати з цього приводу. Однак саме війна прикувала увагу Києва та Європи до сходу України, і саме війна, як би жаливо це не звучало, може стати тим стимулом, який започаткує зміни в моно містах і розбудить їхніх мешканців. Точніше, з початком війни зміни вже почалися. Чимало міст на Сході України (і моно- і багатопрофільних), як то Краматорськ, Маріуполь, Дружківка, Лисичанськ, Бахмут, Костянтинівка та інші, стали місцями проведення численних досліджень та реалізації культурних проєктів із залученням місцевого населення. Міжнародні фонди вже почали вкладати кошти в низове реформування міської інфраструктури. Однак всі ці дії вимагають аналізу та оцінки фахівців, без яких картина про сучасний Донбас так само буде неповною.

У такий спосіб ми переходимо до найважливішого питання: що далі? Чи є в моно міст майбутнє, і яким чином можна хоча б частково впоратися з наслідками амбітного, страшного та величю індустріального проєкту на Донбасі? Усі автори так чи інакше торкаються цих питань. У жодного і жодної, звісно, немає єдиної відповіді. Проте всі сходяться на тому, що такий досвід не є суто українською проблемою – моно міста існують по всьому світу, і по всьому світу вони помирають та вимагають продуманих управлінських рішень. Ці рішення найчастіше стосуються, за влучним формулюванням Михайла Ільченка, «включення (моно міст – Т.П.) у поточні життєві ритми – економічні, соціальні, культурні». Однак як здійснити це включення? Тут однозначної відповіді немає. Зрозуміло тільки те, що цей шлях буде довгим, складним, болісним і дорогим. А ще він потребуватиме скоординованих зусиль держави, місцевих еліт та, що найважливіше, власне мешканців моно міст, які заплатили велику ціну за стрибок у модерне майбутнє і будуть вимушені заплатити не менше за право в цьому майбутньому лишитись.